

ПОПУЛІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ МАСОВОЮ ЛЮДИНОЮ В ЕПОХУ ПОСТПРАВДИ

POPULISM AS A STRATEGY OF POLITICAL MANIPULATION OF THE MASS MAN IN THE POST-TRUTH ERA

Свідерська О.І.,

*кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Була С.П.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Необхідним у дослідженні взаємодії «масової людини» з епохою постправди у суспільстві є врахування впливу на неї суттєво іншого, потужного, розвинутого інформаційного простору та практичної неможливості визначитися і науково обґрунтувати подальший розвиток цього суспільства. Доведено, що незалежно від ідеологічного спрямування партії чи політика, популістичні гасла присутні практично у кожній програмі чи кампанії. Попри суттєву відмежованість масової людини від електоральної участі в останній десяток років, кіберпростору вдалося змінити цю ситуацію. Шалений темп збільшення кількості користувачів соціальних мереж та активне використання медіа контенту задля персоналізованого спілкування політиків зі своїм електоратом вносить корективи в участь масової людини у політичних реаліях сьогодення. Виборчий успіх кількох популістських політичних партій в останні кілька років суттєво збільшив висвітлення новин разом із академічним інтересом у дослідженні популізму, зокрема цифрового формату. Такий вид популізму є однією зі складових частин деструктивних впливів, котрі здійснює кіберпростір на сучасну масову людину. Акцентуючи на своєму власному незадоволенні й обуренні проти еліти, яка, на переконання популістських дописів чи відеосюжетів, втратила народну довіру, можна поступово здобути собі прихильників, котрі щиро вірять цим повідомленням. Реагуючи на них і поширюючи їх інтернет-простором, вже самі користувачі створюють нову правду. Постійне перебування масової людини у постійному потоці формування «альтернативної істини», підміни фактів, дезінформації та врешті перенасичення нею зумовлює поступову втрату здатності до опору маніпуляції, критичного мислення, схильність вірити у популістські обіцянки. Будучи за своєю природою людиною соціальною, зокрема й масовою, сучасний індивід піддається психологічному впливу з боку популізму, що має практично згубний характер і є беззаперечною небезпекою для демократичних інститутів.

Ключові слова: популізм, соціальні мережі, масова людина, пост-правда, політична маніпуляція.

Necessary in the research of the interaction of «mass man» with the post-truth era of society is to take into account the impact on it of a significantly different, powerful, developed information space and the practical impossibility to determine and scientifically justify the further development of this society. It has been proven that regardless of the ideological orientation of the party or politics, populist slogans are present in almost every program or campaign. Despite the significant isolation of the masses from electoral participation in the last decade, cyberspace has managed to change this situation. Furious pace of increase in the number of users of social networks and active use of media content for personalized communication with their electorate politicians making adjustments to the mass participation rights in the political realities of today. The electoral success of several populist political parties in the last few years has significantly increased news coverage along with academic interest in the study of populism, including the digital format. This kind of populism is one of the components of the destructive effects that cyberspace has on modern mass person. Emphasizing their own dissatisfaction and outrage against the elite, which, according to populist articles or videos, has lost popular trust, they are gradually gaining supporters who sincerely believe this message. By responding and spreading to them on the Internet, users themselves are creating a new truth. The constant presence of the mass person in the constant flow of formation of «alternative truth», substitution of facts, misinformation, and eventually oversaturation with it, causes a gradual loss of resistance to manipulation, critical thinking, and therefore, more inclined to believe in populist promises. Being by nature a social person, including a mass person, the modern individual is exposed to psychological influence by populism, which is almost destructive and is an undeniable danger to democratic institutions.

Key words: populism, social networks, mass man, post-truth, political manipulation.

Постановка проблеми. Стан сучасного світового суспільно-політичного порядку постійно зазнає впливу різноманітних криз (економічної, політичної, пандемічної та ін.), що однозначно відображається на проведенні політичних кампаній різних акторів, в основі яких закладені популістські гасла та стратегії. Популізм тісно переплітається з поняттям епохи постправди, про яку гучно почали говорити після перемоги Д. Трампа на президентських виборах США у 2016 р. Ще більшої уваги ця епоха здобула після проведеного Brexit, за результатами якого Велика Британія вийшла зі складу Європейського Союзу. Сьогодні численні наукові розвідки сповнені актуалізації питань розповсюдження проблеми наративізації, формування «альтернативних фактів», підміни понять і викривлення інформації, що суттєво сприяє використанню популістичних ідей у політичних практиках. До слова, щоденно ми спостерігаємо, як сила інституцій помітно слабшає і поступово втрачає вплив порівняно з модерним суспільством. Окремим сегментом, який потребує ґрунтовного аналізу, є поняття «масової людини» та її місця у суспільстві, детермінованому інноваційними змінами, врахування впливу на неї суттєво іншого, потужного, розвинутого інформаційного простору та практичної неможливості визначитися і науково обґрунтувати подальший розвиток як суспільства, так і його взаємозв'язку з людиною маси. Йдеться не лише про труднощі та практичну неможливість формулювання чіткої відповіді на питання які саме особливості матиме зріле суспільство, яким буде його суб'єкт, але й про те, якою буде її роль у ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні популізм є предметом численних наукових розвідок, про що свідчить аналіз літератури за цією тематикою. Варто наголосити, що виборчий успіх кількох популістських політичних партій в останні кілька років автоматично збільшив академічний інтерес до явища сучасного популізму, зокрема й цифрового. До прикладу, в українській науці зустрічаємо роботи М. Дем'яненко, С. Мигаль, М. Розумного, Д. Видріна, О. Нечосіна, О. Ярош та ін. Серед закордонних дослідників варто звернути увагу на роботи К. Вілбер, С. Шаап, Е. Тамелкуран, Л. Алонсо-Мунуз, А. Касеро-Ріполлес, Дж. Маззоліні та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У зв'язку з розвитком уявлень про демасифікацію людини у постмодерну епоху та її поступову атомізацію й індивідуалізацію, а також посиленою необхідністю самоізоляції, викликаною пандемією, формується враження, що глобалізація досягла піку свого розвитку та починає зворотній шлях, однак сучасність характеризується непевністю. Труднощі визначення майбутнього передусім зумовлені

саме цим, адже, з одного боку, індивідуалізація суспільства й демасифікація свідомості індивіда детермінує формування критичного мислення та глибшого аналізу щодо політичних подій сучасності, з іншого – впровадження інтернет-технологій і модифікація завдяки їм політичного спілкування підсилює ефект масовості, що дозволяє функціонувати глобалізації на іншому, віртуальному рівні. Як ми уже зазначили, сьогодні існує чимало розвідок, присвячених питанню актуалізації дослідження популізму, що зумовлено численними його перемогами у боротьбі за провладну позицію: перемога Д. Трампа у 2016 р., Р. Ердогана у 2018 р., італійського «Руху п'яти зірок» у 2018 р., велика кількість голосів представника французького «народного фронту» й перехід до другого туру у президентських виборах 2018 р., перемога В. Зеленського та його партії «Слуга народу» у 2019 р., і, звісно, Brexit, що спричинив вихід Великої Британії із Європейського союзу, та ін. Усе перераховане нами – це результат поширення не просто популізму та досягнення ним найвищого апогею свого розвитку, але й ознака того, що поняття масової людини й надалі залишається актуальним предметом досліджень. Та попри численні розвідки й підходи до вивчення її місця у політичному просторі сьогодні популізм є одним із найнебезпечніших інструментів політичного маніпулювання. Ця ситуація загострилася і внаслідок поширення соціальних мереж, зокрема набуття Twitter і Facebook статусу опорних платформ діяльності політичних акторів. Так, згідно з дослідженням, проведеним у 2018 р., 97% світових лідерів мають акаунти у наймасовіших (Twitter, Facebook, Instagram) мережах [цит. за 11, с. 1]. Таким чином, можемо акцентувати на тому, що саме соціальні мережі є важливим каналом для здійснення політичного маніпулювання свідомістю масової людини в епоху постправди, що потребує детального аналізу.

Формування цілей статті (постановка завдання). Основним завданням дослідження є здійснення аналізу впливу популізму в епоху постправди на розуміння масової людини та її співдії із соціально-політичними викликами у сьогоденні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованої зміни намірів, потреб і бажань іншої людини, що не збігаються з її актуальними дійсними бажаннями. Індивід, перебуваючи у різних типах суспільства, однозначно піддається однаково психологічним впливам у вигляді маніпулювання свідомістю чи, як відбувається в останній десяток років, інформаційного перенасичення. Такий стан речей змушує по-новому переглядати поняття «масова людина», визначення її ролі

та місця у новій епосі постправди. Розвиток сучасного суспільства детермінований цілою низкою суперечностей, адже, з одного боку, ми говоримо про те, що відбувається індивідуалізація, атомізація, поступова замкнутість індивіда (суттєвим чинником цього, на нашу думку, є пандемічна криза), з іншого – розвиток інтернет-технологій, глобалізована віртуальна реальність, інфодемія, котра виникла буквально в останні два роки, дозволяє нам говорити про те, що поняття «масової людини» залишається одним із провідних питань наукових пошуків. Світова культура, як влучно зауважує К. Вілбер, підхопила мертві, дисфункціональні, нездорові цінності, зокрема постулат, що істини не існує. Таким чином, на переконання автора, з чим ми повністю погоджуємося: «Ідея постправди міцно утвердилася в нашій культурі» [2, с. 28] і заскочила зненацька усіх.

Протягом декількох останніх століть питання відкритості, динамізму і багатогранності суспільства викликали достатньо емоційні реакції. Подекуди можна зустріти ідею, що у цьому суспільстві можна втратити себе. Новий популізм приєднується до такої критики. Ті, хто за умов нових свобод почуваються самотніми та менш захищеними, схильні піддаватися волі того, хто здатен полегшувати їхні проблеми [10, с. 17]. Можна припустити, що сучасна масова людина стає «свідком» чергового великого водорозділу в історії. І якщо ще кілька років тому ми могли говорити про зміни, котрі сприяють розвитку демократизації суспільства й позбавленню індивіда необхідності діяти не за «наказом згори», а й будувати міцні горизонтальні зв'язки, суть процесу якого повною мірою викладено у теорії мережевого суспільства М. Кастельса, то сьогодні життя висуває перед нами складніші, позбавлені шаблонів і стереотипів завдання, змушуючи перерозподіляти відповідальність за ті чи інші свої дії та вчинки, ховаючись за колективними рішеннями, сформованими популістами колективними «ідентичностями», вірою в істину, що можна виразити фразою: істиною є те, що я хочу вважати істиною.

Сьогодні нівелювання ролі соціальних інституцій у житті масової людини є не просто шляхом встановлення ліберальних, фундаментальних прав і свобод людини, демократичних принципів державного устрою, правової та соціальної держави – всезагальна політизація життя співвідноситься з позицією демагогів. Вони бажають влади – політичної, державної. Відмовляючись від особистої волі, масова людина з радісною готовністю віддається в руки цій владі, робить себе залежною, губиться в ній. Як слушно зауважує С. Шаап: «Ортега бачить в цьому парадоксальну «віру», в котрій політизована людина втрачає своє «Я»: «держава – це я» [цит. за 10, с. 33].

До слова, сучасна масова людина втрачає повагу до минулого й увагу до всього, що воно йому пропонує [10, с. 29]. Вона ніби розчиняється у теперішньому – вічному потоці, відчуваючи своєрідний примітивний страх перед майбутнім, котре суттєво відрізняється від теперішнього [10, с. 31]. Непересічну роль у житті масової людини відіграють засоби масової інформації, котрі постійно і наполегливо створюють нові образи, а звичайні користувачі, прагнучи знайти у цьому хаосі ускладнених соціальних умов допомогу, намагаються за ними встигати. Водночас події незалежно від наукових досліджень також руйнують стару структуру образів [9, с. 184]. Як уже нами зазначалося, такі корективи можна вважати позитивними, адже віртуальний простір дозволяє розширювати комунікативні межі та сприяти поширенню політичної обізнаності й електоральної грамотності через доступність і відкритість онлайн-платформ, форумів, численних спільнот, зосереджених на розвиток проєвропейських цінностей, розуміння важливості верховенства права тощо [5, с. 173–174]. Однак разом із позитивним боком віртуалізації сучасного життя, формування нових образів та «альтернативної» правди суттєво спрощується процес маніпулювання політичною свідомістю популістами та іншими політичними акторами. Популізм – це бунт не тільки проти правової держави, але й проти представницької демократії. Радикалізм, котрий чітко простежується в епоху Д. Трампа, змушує задуматися над тим, чи здатен він перерости з бунту у революцію [10, с. 10]. Епоха постправди настільки видозмінила уявлення людей, що в один момент дозволила масовій людині у постсучасному суспільстві поширити гедоністичні й егоцентричні цінності та скептичне ставлення до будь-якої істини, котру вона зустрічає у медіапросторі. Дедалі частіше у віртуальному просторі ми зустрічаємо висміювання а то й ворожість й агресивність до політичних експертів, нівелювання авторитетних думок, однак водночас простежується захоплення модними новинками, незвичними відчуттями, схильністю до іронії, стилізацією, поверховістю, віра інформації, котра є суб'єктивною, визнання авторитетності блогерів, відверте масове захоплення конспірологією.

В освіті, політиці, економіці, медицині, міжнародних відносинах нові образи хвиля за хвилею руйнують оборону й уявну модель реальності. Результат цього постійного бомбардування новими образами – прискорене витіснення старих, збільшення розумової «пропускну» спроможності та нове глибоке відчуття мінливості, недовговічності самого знання [9, с. 184]. Сучасна масова людина стає свідком безпрецедентно високих темпів розвитку новітніх технологій: штучний інтелект, платформи мобільного зв'язку, сенсори,

новітні системи соціального зв'язку й постійно зростаючий темп їхнього розвитку та модифікації призвели до кардинальних змін у соціально-політичному житті. З одного боку, мережі трансформували швидкість, поширення та доступність інформації, змінивши саму природу таємності, з іншого – попри те, що правда сьогодні є доступнішою, одночасно вона може бути прихованою в морі лайків та «альтернативних» фактів [7, с. 29].

«Нова цивілізація», яка протистоїть старій, відкидає бюрократію, зменшує роль національної держави, сприяє зростанню автономної економіки постімперського світу, формує нові уявлення про світ із відповідними можливостями використання часу, простору, логіки та причинності, не тільки характеризує індивідуалізоване суспільство, дослідженням якого займався З. Бауман. Відбувається трансформація політичної системи розвитку суспільства. Технічний прогрес, швидкісний розвиток інтернет-технологій поступово знищує стандартизовані підходи, руйнує шаблони та стереотипи масової свідомості, перетворюючи бачення світу на індивідуалізоване [6, с. 115]. Йдеться не про безпосереднє продовження індустріального суспільства, а про «радикальну зміну напрямку руху. Зіткнення двох цивілізацій несе у собі грандіозну небезпеку» [9, с. 325].

У модерному суспільстві масова людина піддавалася впливу з боку бюрократичної держави, профспілкових об'єднань застарілого зразка, масового виробництва й ієрархічності корпорацій, які мали надзвичайно важливе значення у мобілізації, організації її діяльності та залишили свій відбиток на формуванні сучасної держави. Сьогодні ж у політичній сфері спостерігаємо втрату поваги до політичних інституцій, посилюється акцент на участі та самовираженні [6, с. 126]. Цікавим є спостереження про те, що ці дві тенденції по-різному спрацьовують в авторитарних і демократичних порядках. В авторитарних суспільствах спостерігається формування процесу демократизації, натомість у суспільствах, які вже є демократичними, розвиток демократії відбувається в напрямі більшої партиципаторної орієнтованості на конкретній проблемі, що суттєво ускладнює становище правлячої еліти [3]. У демократичних суспільствах влада змушена реагувати на вимоги громадян, оскільки вона безпосередньо залежить від масового волевиявлення [4]. До слова, сьогодні під загрозою залишається правова держава – реальна репрезентація багатобразного населення, демократії та її інституційної структури. Переплетення фактів і нормативності робить концепцію народу плинною і містичною, такою, котру можна зумисне наповнювати будь-яким смислом, перетворюючи в рухоме і позаісторичне «ніде» [10, с. 41]. Масова людина нехтує традиціями та своїм минулим, вона почувається вищою за нього, тож

залишається розгубленою й невизначеною, у неї поступово формується зневага до цінностей, особливо тих, котрі мають історичне значення. На переконання С. Шаап, темний бік «ілюзії ідентичності» простежується практично у всіх популістських рухах, відображаючись в означені так званих «ворогів народу». Для сучасної масової людини цими «ворогами» можуть бути еліти, працівники освітянської сфери, судді, ЗМІ, мусульмани, євреї тощо. Натомість популістські гасла формують наративи «справжніх патріотів», «корінного населення», «колишньої могутньої країни», дешевих комунальних послуг, безкоштовної медицини. Цілком зрозуміло, що популістські партії та політики розробили дискурсивні та риторичні стратегії, що дозволяють поєднувати абсолютно несумісні феномени. Емоційна складова частина, наявна у гаслах «зробимо їх разом», «зробимо Америку знову великою», «повернемо собі контроль» та ін., змушує їх звучати так, ніби вони є абсолютно безвинними. Внаслідок потужного цифрового впливу й використання новітніх медіа та соціальних мереж масовою людиною починає заперечуватися очевидне. Формується нова, симулятивна реальність, де дозволено говорити те, що «неможливо виразити словами», й переступати межі раніше дозволеного [5, с. 174]. Власне кажучи, за своєю суттю популізм є антидемократичним, адже він проводить лінії в різноманітному складі населення, протиставляючи однорідну частину нації певним «чужорідним» елементам. До прикладу, формування такого образу, як «ми», однозначно зумовлює виникнення «вони», «ті», «інші» – носії ідентичності, що суттєво відрізняються від тієї, якою володіє «ми». У цьому сенсі популізм підтверджує положення про те, що «ідентичність» завжди зумовлює наявність «не-ідентичності». ««Ми» хоче відійти від основи політичної мови, знищити її та створити нову мову для «справжнього народу». Якщо прагнете знати, хто такий «справжній народ», варто запитати, що таке «ми» або чому те «я» більше не хоче бути «я», а хоче бути «ми»» [8, с. 27].

Популісти, а саме ті, хто уособлює, як їм видається, представників народу, заграють із почуттями втрати, невизначеності та перестороги, притаманними населенню. Акцентуючи на своєму власному незадоволенні й обуренні проти еліти, яка, на переконання популістських дописів чи відеосюжетів, втратила народну довіру, поступово здобувають собі прихильників, котрі щиро вірять цим повідомленням. Реагуючи на них і поширюючи їх інтернет-простором, вже самі користувачі створюють нову правду. Саме емоційні компоненти інформаційних повідомлень численної армії тролів, ботів, інформаційних вкидів чи роботи заангажованих ЗМІ конструюють нові політичні вподобання, що пізніше відображаються на

електоральному виборі. «Сліпа» віра у будь-яку інформацію не тільки формує у громадян неправдиве враження щодо політичних реалій, але й сприяє її поширенню інтернет-простором [5, с. 174].

Популізм також можна розглядати у контексті руху, ідентичного частині населення. Ця частина окреслюється як нація або народ. Населення країни, навпаки, уособлює множинність і різноманітність, котрі бажать заявити про себе як таку [10, с. 76]. До слова, сьогодні можна перерахувати певні різноманітні важливі соціально-політичні виклики, котрі хвилюють сучасних виборців, особливо, коли вони перебувають у центрі «павутини», що складається із фінансової й економічної кризи, страхів, невдоволення та песимізму: втрати роботи, страху перед «чужими» (мігрантами), втрати національної автономії, страху втрати старих цінностей і традицій, страху перед глобальними кліматичними змінами, розчарування чи навіть неприязні до великої політики, злості через ріст розриву між багатими та бідними, незадоволеності відсутністю прозорості у прийнятті політичних рішень та ін. [2, с. 29]. Віра у людей, котрі здатні врятувати нас від ефемерних страхів, посіяних популістами, таких як непевність у найближчому майбутньому, екологічна криза, проблеми емігрантів та ін., передусім властива масовій людині, адже, перебуваючи у масі, будь-які рішення приймати легше, відповідальності за них менше, існує уявлення «ми» як приклад чогось стабільного і нездоланого. Чогось, що все життя переживало «утиски», а от тепер, віднайшовши «свого хлопця» у великій політиці, має змогу висловитися, зробити свій вибір, вимагати до себе поваги.

Нещодавнє дослідження довело, що усі європейські популістські партії чи лідери переважно зосереджуються на вирішенні трьох ключових питань: відновлення основоположних принципів створення Європейського Союзу, таких як солідарність, співпраця чи свобода; радикально-популістські партії вважають, що єдино можливий спосіб відновити Європейський Союз – відкликати повноваження із Брюсселя та надати його Штатам, аби сформувати Європу для людей; і, нарешті, британські популісти вважають, що вихід із Євро-

пейського Союзу є єдиною можливістю для Великої Британії стати суверенною державою, здатною приймати власні рішення [11, с. 9]. До слова, риторика лівих популістських партій зосереджена на більш конструктивному дискурсі, який прагне повернутися до початку європейського політичного проекту, тоді як радикально праві популісти транслюють негативний дискурс на основі відновлення суверенітету. Для радикально правих популістських партій втрата суверенітету передбачає загрозу національній безпеці, передусім пов'язану із відкриттям і закриттям кордонів. Усі як один наголошують на тому, що вони не згодні з вільним пересуванням людей, і що вони готові обмежити в'їзд іммігрантів у відповідні проєвропейські країни.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підсумовуючи, доходимо висновку, що популізм широко використовується у сучасному соціально-політичному житті. За необхідності ґрунтовний аналіз будь-якої передвиборчої кампанії незалежно від її ідеологічного спрямування покаже певний відсоток популістських гасел та обіцянок. В останній десяток років такі гасла практично заповнили політичне поле та суттєво вплинули як на результати виборів, так і на подальший вектор розвитку багатьох країн, навіть тих, чия інституційна стабільність видавалася практично незламною. Задля успішних передвиборчих кампаній популісти зі всіх сил намагаються залучитися підтримкою електорату, використовуючи переважно Twitter, Facebook та Instagram як опорні платформи для своєї політичної діяльності. Масова людина, перебуваючи у постійному потоці формування «альтернативної істини», підміни фактів, дезінформації та перенасичення нею, поступово втрачає здатність до опору маніпуляції, здатності критично мислити та приймати рішення на основі аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Насторожує саме антидемократичний характер популізму, адже на шляху до отримання «ефемерного» обіцяного популістами блага можна безповоротно втратити демократичні інституції, що означатиме неминучість повернення до авторитарних режимів навіть, як видавалося, у країнах зі стабільними ліберально-демократичними інститутами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вілбер К. Трамп і епоха. Львів : Видавництво Terra Incognita, 2019. 136 с.
2. Водак Рут. Політика страху. Что значит дискурс правых популистов? Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2018. 404 с.
3. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис.* 1997. № 4. URL: <https://www.twirpx.com/file/173821/> (дата обращения: 07.01.2021)
4. Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія. Чернівці : Рута, 2007. 315 с.
5. Свідерська О. Використання цифрового популізму у формуванні масової політичної поведінки в інформаційному просторі. *Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи Тези доповідей I науково-практичної конференції.* 2020. С. 173–175

6. Свідерська О.І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2018. 222с.
7. Сінґер П. Війна лайків. Зброя в руках соціальних мереж. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 320 с.
8. Шаап С. Популистское искушение. Обратная сторона иллюзии идентичности. Київ : Вид-во Жупанського, 2020. 256 с.
9. Темелкуран Е. Як втратити країну. Сім років від демократії до диктатури. Харків : Віват, 2019. 240 с.
10. Тоффлер Елвін. Третя хвиля. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
11. Alonso-Muñoz L., Casero-Ripollés A. Populism Against Europe in Social Media: The Eurosceptic Discourse on Twitter in Spain, Italy, France, and United Kingdom During the Campaign of the 2019 European Parliament Election. *Frontiers in Communication* August. 2020, Vol. 5. Art. 54 Doi: 10.3389/fcomm.2020.00054.